

Отримано: 21 січня 2019 р.

Прорецензовано: 28 січня 2019 р.

Прийнято до друку: 1 лютого 2019 р.

e-mail: zhanna.m.novikova@gmail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2019-8-27-30

Новікова Ж. М. Психологічні особливості особистості, яка є членом деструктивних релігійних рухів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2019. № 8. С. 27–30.

УДК 159.925:2-174.2-79

Новікова Жанна Михайлівна,
асистент кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ, ЯКА Є ЧЛЕНОМ ДЕСТРУКТИВНИХ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ

У статті проаналізовано поняття «релігійна віра» як частину загальнопсихологічного феномена віри. Висвітлено особливості релігійної віри з психологічного погляду, виокремлено її основні функції. Розглянуто причини поширення релігійних сект та їх привабливість для певної групи людей. Установлено ознаки зовнішньої релігійності та зв'язок зовнішньої мотивації вірян із релігійним фанатизмом.

Ключові слова: релігійна віра, тоталітарні секти, деструктивні культури, фанатизм.

Zhanna Novikova,
Assistant of Department of Theoretical and Practical Psychology Lviv Polytechnic National University

THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF A PERSONALITY WHOM IS A MEMBER OF DESTRUCTIVE RELIGIOUS CULTS

The article analyses a concept of a faith as a part of general psychological phenomena «the faith». Features of the religion faith and its functions were explored from psychological point of view. We have considered the causes spreading the religion sects and their attractiveness for certain groups of people. Our target was to define signs of religiosity and relation between external motivation and fanaticism.

Key words: religious faith, totalitarian sects, destructive cults, fanaticism.

Постановка проблеми. Релігійні установи завжди були однією з головних структур соціального суспільства, об'єктом державно-суб'єктних відносин. Упродовж багатьох сторіччь релігія посідала першочергове місце в житті окремого індивіда. Навіть тоді, коли людина – атеїст, потреба обстоювати свої атеїстичні погляди змушує її перебувати в релігійному полі.

Варто зазначити, що в останні роки в Україні з'являється багато нових релігій, які впливають на духовне та соціальне життя спільноти, а також на свідомість окремих осіб. Водночас, як зазначає Л. Филипович [5], це не завжди негативний вплив, завдяки новим релігіям екзистенційний простір України збагатився нетрадиційними підходами та способами життя. Нові альтернативні релігійні явища змінюють спосіб мислення, традиційні устрої українського суспільства, дуже часто нові релігійні течії вирішують духовні, соціальні проблеми, виконують такі соціальні функції, як дипломатична, міжкультурне спілкування та інші.

Але поряд із цим існує дуже багато небезпечних, деструктивних релігійних організацій і груп. А. Олександров [4] визначає деструктивний культ як будь-яку авторитарну ієрархічну організацію (релігійну, політичну, комерційну), яка практикує вербування та контроль свідомості.

«Деструктивні культури», «тоталітарні секти», «деструктивні секти», використовуючи релігійне прикриття, через контроль свідомості, за допомогою маніпуляцій змінюють особистість новонавернених. Такі зміни відбуваються шляхом змін інтересів, цінностей, мовного запасу особистості, людину повністю віддаляють від її минулого життя, друзів, звичок, формуючи нову «культову особистість».

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. Проблеми релігії та релігійної свідомості аналізували практично всі закордонні автори, які описували поняття релігії та першопричини релігійності, зважаючи на свої загальнонаукові погляди. Однією з класичних робіт, присвячених релігійній вірі, стала праця У. Джемса «Різноманіття релігійного досвіду», де автор на основі аналізу емпіричного матеріалу вводить поняття особистісної релігії.

У психоаналізі З. Фройда віра має захисну функцію від тривожності, яка виникає внаслідок внутрішнього конфлікту між Воно та Над-Я. Образ Бога – це перенесення та ототожнення з фігурою батька як найбільш значущої та авторитетної особи.

К. Г. Юнг розглядає віру та образ Бога як взаємодію людини з архетипами колективного несвідомого, перетікання трансцендентної енергії в поле свідомості допомагає подолати страхи та почуття безпорадності.

На думку В. Франкла, засновника логотерапії, релігійні почуття – це внутрішня сутність людини, що не залежить від особистого визнання релігійності. Екзистенційний рівень, за визначенням автора, містить три основи – духовність, свободу й відповідальність.

Інший погляд на природу релігійної віри має Е. Фромм. На думку дослідника, в основі конкретного вірування лежать неусвідомлені переживання та потреби. Науковець вирізняє раціональну та нераціональну віру, базовану на несвідомих процесах і підкоренні авторитету.

Г. Олпорт приділяє більше уваги неприйняттю, упередженості й інтолерантності до інших релігій. Автор зазначає, що існує два типи релігійної орієнтації: зовнішня та внутрішня. Зовнішня орієнтація наповнена атрибутами релігійного життя та слугує інструментом досягнення значущих цілей, здебільшого матеріальних. У внутрішній релігійній орієнтації переважають смиренність, співчуття та любов до інших. Зважаючи на таке розуміння, саме внутрішня релігійна орієнтація співвіднесена з толерантністю.

Сучасні підходи розглядають релігійну віру в контексті віри як загальнопсихологічного явища, важливого компонента складної психічної діяльності особистості.

Мета статті – проаналізувати основні ознаки та причини поширення деструктивних рухів, висвітлити психологічні особливості особистості, які сприяють формуванню релігійного фанатизму як однієї з деструктивних форм віри.

Виклад основного матеріалу. Віра, як пише Н. Ініна [2], – це ментальний та емоційний зв'язок суб'єкта з реальністю, у якій він існує; за допомогою віри людина наповнює емоційною значущістю й цінністю минуле, теперішнє та майбутнє.

Б. Братусь та Н. Ініна зазначають, що релігійна віра постала на основі віри як такої, як загальнопсихологічного феномена, психологічної здатності людини вірити. «Віра – сутнісна властивість людської життєдіяльності, яка може проявлятися у різних формах, від життєвих і звичайних до вищих (віра в Бога, ідеали, істину)» [1, с. 32].

Водночас релігійна віра має свої особливості. З психологічного погляду релігія виконує психотерапевтичну функцію, допомагаючи людям у важких, кризових ситуаціях. У часовому аспекті релігія вирішує три важливі проблеми, пов'язані з минулим, сьогоденням і майбутнім. Дуже часто, не приймаючи свого минулого, караючи себе за гріхи, провини, нездійснені мрії, людина отримує з боку релігії прощення, що має потужний терапевтичний ефект. Невпевненість у своєму майбутньому, невизначеність, тривога, повний крах перспектив – і в цьому випадку релігія надає психологічну та духовну опору як надію на майбутнє, підтримку вищих сил.

Але, як зауважує Г. Олпорт [3], релігія має багато недоліків і може негативно впливати на психічне здоров'я своїх парафіян. Сучасні віряни дуже часто прагнуть отримати від церкви не так духовну допомогу, як практичну, а іноді просто фінансову.

Негативні форми подання інформації можуть викликати страх, руйнувати незрілу психіку дітей і молоді, деструктивно впливати на психічне здоров'я, формувати екзистенційне почуття провини за гріхи Адама та Єви, розп'яття Христа. Треба наголосити, що емоція провини належить до базових емоцій, виявляється глибокими емоційними переживаннями, які зростають за рахунок того, що віряни усвідомлюють неможливість виправити скоєне зло в магічному світі біблійних сюжетів. Жах фатальності може з часом переходити в глибокий сум, меланхолію або гнів за свою безпорадність.

Отримане душевне та психологічне полегшення в скрутних ситуаціях часто має поверховий характер, відчуття щастя об'єктивно не співвіднесене з реальною ситуацією, тимчасове полегшення, суб'єктивне відчуття радості призводить до того, що людина не оцінює свою ситуацію реально й об'єктивно, не формує навичок вирішення проблем.

Названі негативні реакції впливають із глибинного змісту містичного релігійного світу й залежать від особистісних поглядів вірянина. Однак більш негативно на психіку людини впливає діяльність деструктивних культових організацій, які маніпулюють свідомістю вірян, обіцяють духовні, матеріальна та суспільні блага в обмін на повне підкорення релігійним утворенням або їхнім лідерам.

А. Олександров [4] вирізняє такі ознаки деструктивного культу:

1. Контроль свідомості: маніпулювання з використання насильницького навернення у віру або технік модифікації поведінки без інформованої (усвідомленої) згоди.
2. Харизматичне лідерство. Проголошення божественності або особливої мудрості лідера й вимога беззаперечної згоди з доктриною і дисципліною групи.
3. Обман. Мету збирання коштів повністю не розкривають, приховують техніки контролю над свідомістю.
4. Секретність і прихованість для послідовників секти істинної мети діяльності та переконань.
5. Відчуженість. Віддалення від родини, друзів і суспільства, зміна цінностей і заміщення їх культом як новою «родиною», очевидність поступових або різких особистісних змін.
6. Експлуатація – фінансова, фізична або психологічна.

7. Тоталітарний світогляд («синдром *ми – вони*»), що призводить до залежності, переваги групових цілей над індивідуальними, виправдання аморальної поведінки.

Причинами поширення деструктивних культів є як внутрішні, суб'єктивні причини, які містять установки, цінності, мотиви, потреби, спрямованість окремої людини, так і об'єктивні, до яких належать: розпад у сучасному суспільстві попередніх стійких груп та ідей, які давали змогу індивіду послідовно переходити від одного етапу соціалізації до іншого; одночасне різке збільшення вимог до таких якостей особистості, як індивідуалізм, самостійність, відповідальність; легкість реєстрації під виглядом релігійних організацій різних культових груп.

Важливо визначити, чому одна людина піддається негативному впливу деструктивних релігійних рухів, а інша протистоїть йому. Щодо цього Г. Олпорт виокремлює дві форми релігійного почуття. На думку вченого, у кожної людини релігійне почуття має свої відмінності: в одних воно фрагментарне, поверхове, рутинне, в інших – особистісне, уплетене в глибину психічних переживань. Дослідник вирізняє зовнішню та внутрішню релігійність. Зовнішньо мотивована людина використовує релігію у власних цілях, цінність віри має другорядну роль і слугує досягненню інших, більш значущих цілей, як-от, забезпечення упевненості, розваги, установлення соціальних контактів, отримання статусу. Водночас внутрішньо мотивована людина живе вірою, релігією як головним мотивом, інші потреби мають набагато менше принципове значення.

Зважаючи на це, саме людина із зовнішньою релігійністю зазнає впливу деструктивних сект, які вміло визначають зовнішньорелігійну орієнтованість. Хоча існують різні форми зовнішньої орієнтованості: усі вони забезпечують відчуття безпеки, соціальний статус, утіху, схвалення іншими, спілкування, знаходження друзів. Важливо, що зовнішня орієнтація – сприятливе підґрунтя для формування культового фанатизму.

Фанатизм, як зазначає Н. Ініна, – це складне психологічне явище, яке має єдині, загальнопсихологічні особливості й пов'язане з індивідуальними та соціальними аспектами життя людини. Як синоніми до фанатизму використовують поняття *марновірство* й *упередження*. Насправді, ці поняття не тотожні, хоча пов'язані з однаковими психологічними механізмами.

Б. Братусть та Н. Ініна, аналізуючи різні підходи до релігійної віри У. Джемса, К. Г. Юнга, З. Фрейда, В. Франка, Е. Фромма, Г. Олпорта, вирізняють загальну тенденцію: одні вчені розглядають віру як феномен свідомості («раціональна віра» за Е. Фроммом), інші – як елемент несвідомого (концепції У. Джемса, З. Фрейда, К. Г. Юнга).

Отже, віра як багатомірна загальнопсихологічна категорія має різні види та варіації: звичайна «раціональна» віра, яка притаманна кожному розумному індивіду; віра як складна внутрішня душевна та психічна діяльність, яка має зовнішні вияви та відповідні патерни поведінки; глибока релігійна віра, яка змінює життя людини на рівні цінностей, установок і сенсів життя; деструктивний варіант віри, «іраціональна віра», яка породжує марновірство, упередження та фанатизм.

Н. Ініна вказує на те, що вибір віри залежить від особистісного та психологічного здоров'я індивіда, зріла, самокритична особистість вибирає раціональну нерелігійну віру, засновану на інтелектуальній та емоційній діяльності, що пов'язує суб'єкта з навколишньою реальністю, або релігійну віру, яка спирається на базові цінності людства.

У цьому контексті Г. Олпорт вказує, що розвинена особистість, яка має нормальний інтелект, розуміння та емоційну зрілість, не буде будувати своєї релігійності на основі фантазування й емоційного компонента, а шукатиме філософські основи та теорії буття. Розвинене релігійне почуття, на думку вченого, – це об'єднання багатьох чинників, які спільно формують цілісну установку індивіда на усвідомлений зв'язок з усім буттям.

Незріла, невротична особистість схильна до деструктивних форм віри, конкретний вибір якої залежить від властивостей характеру, темпераменту, освіти, умов виховання та розвитку.

Основні ознаки фанатизму, розподіл людей на своїх і ворогів, групоцентризована орієнтація, притаманна підлітковому віку й обумовлена тривогою, страхами, невпевненістю перед ворожим світом, що штовхає до пошуків референтної групи, почуття безпеки, нерозвинена рефлексія, відсутність критичного мислення призводять до спрощених конструктів пояснення світу, неспроможності сприймати складний антиномічний світ.

Важлива ознака фанатизму – це знецінення процесу пізнання й освіти. Тільки в малодосвідченому та малокультурному середовищі лідери, місіонери й пастирі можуть маніпулювати свідомістю за допомогою лозунгів і закликів, які оточення сприймає без критики, внутрішньої цензури, аналізу та зіставлення з власними цінностями, внутрішнім життєвим планом, оскільки їх немає у свідомості індивіда. Відтак, фанатизм, побудований на кліше та стереотипах, захоплює глибинні, несвідомі рівні психіки, що призводить до появи «одержимих» ідей і готовності боротися за них до кінця.

Наступна особливість, притаманна людині в сучасному нестабільному світі, – постійний рух, спрямованість на зовнішню реальність, що призводить до блокування, розриву контакту зі своїм внутрішнім Я,

почуттями та переживаннями, боязкості зіштовхнутися з власними страхами, тривогою. Фанатизм, використовуючи енергію несвідомого, трансформує невротичні форми захисту в напад, який спроектований на внутрішній світ, супроводжується афективними й агресивними патернами поведінки.

Беручи за основу дві групи чинників (1-ша група – рівень психіки (свідомий і несвідомий); 2-га група – активність індивіда), Б. Братусь та Н. Ініна побудували «психологічний простір віри», у якому вертикальна вісь представлена ступенем усвідомленості, горизонтальна – ступенем активності індивіда. Відповідно в першій частині поля, де переважають активність та усвідомленість, розташовано раціональну буденну віру (за Е. Фроммом), що вмщує місіонерську діяльність (як обернення невірних у вірян) та проповідництво (допомога та знаходження істинного шляху). У другій частині поля переважають несвідомий рівень психіки та активність індивіда, формуючи екстатичні й катарсичні переживання, або «пікові переживання» (за А. Маслоу), які трапляються в релігійних і нерелігійних особистостях. Релігійній свідомості, як зауважує Б. Братусь, притаманний релігійний екстаз, що захоплює глибинні, енергетично заряджені шари психіки, переживання людини, які можуть мати різну силу та напрямок, один із них – фанатизм. Третя частина представлена пасивністю та неусвідомленістю, що формує ірраціональну віру (за Е. Фроммом), якій властиве емоційне підпорядкування авторитету. Така форма вірування, на думку З. Фрейда, опосередкована страхом, невпевненістю, тривогою й супроводжувана захисними ритуальними діями та стратегіями. У четвертому полі подано усвідомлені, але пасивні форми віри, до яких можна віднести конформізм і декларативну віру, що формуються на основі засвоєння соціальних норм і мають зовнішні атрибутивні форми, не наповнені внутрішнім змістом.

На основі визначення основних рис фанатизму Н. Ініна створює психологічний портрет фанатика: це інфантильна, незріла людина, з простими емоційними реакціями, переважанням тривожних реакцій і страхів, причини яких перебувають у глибоких шарах психіки; індивід, який, з одного боку, погано усвідомлює мотиви своїх потреб і бажань, потребує керівництва ззовні, з іншого, хоче бути самостійним та незалежним; таке роздвоєння призводить до невротичних станів і робить людину вразливою перед негативними зовнішніми впливами. Внутрішня слабкість пов'язує фанатика із сильною особистістю, але водночас, як зауважує науковець, егоцентризм такої людини так розвинений, що не надає можливості зрозуміти, побудувати діалог з іншими, тому фанатик здебільшого шукає «сильну ідею», а не сильну особистість.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дає можливість зробити висновки про те, що зовнішню релігійність спричиняють нерозвинені, інфантильні структури особистості. Крайнім виявом зовнішньої релігійності є фанатизм, який у своїй основі має глибокі внутрішньопсихічні порушення. Тоталітарні секти, новоявлені «релігії» вміло використовують у своїх цілях незрілих індивідів, маніпулюючи їхньою свідомістю. Зважаючи на це, важливо формувати цілісну, зрілу особистість, виховувати релігійну культуру, комплексно працювати з особами, які стали жертвами тоталітарних сект.

Література

1. Братусь Б. С., Инина Н. В. Вера как общепсихологический феномен сознания человека. *Вест. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология*. 2011. №1.
2. Инина Н. В. Фанатизм как деструктивная форма веры. *Консультативная психология и психотерапия*. 2014. № 5. С. 89–102.
3. Олпорт Г. Личность в психологии. Москва: КСП+; СПб.: ЮВЕНТА, 1998. 345 с.
4. Психодиагностика и психокоррекция / под ред. А. А. Александрова. СПб.: Питер, 2008. 384 с.
5. Филипович Л. Нові релігійні течії в Україні: загрози уявні і реальні. *Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів: НВФ «Українські технології», 2017. С. 5–10.